

สรุปการศึกษาและจัดทำข้อเสนอแนะ

สรุปการศึกษา

การศึกษาเรื่อง "ลักษณะการมีส่วนร่วมทางการเมืองของผู้นำศาสนาอิสลามต่อระบบพรรคการเมืองในจังหวัดปัตตานี" ซึ่งได้ดำเนินการศึกษามาอย่างต่อเนื่องประมาณ 1 ปี โดยภาพรวมแล้วการศึกษาเป็นไปตามขั้นตอน และแผนงานที่จัดวางไว้ทุกประการ กล่าวคือ นับตั้งแต่ขึ้นการจัดทำโครงร่างรายละเอียดในประเด็นที่ศึกษา การออกแบบสอบถามแล้วดำเนินการสัมภาษณ์ผู้นำศาสนาอิสลาม 3 ระดับคือ อิหม่าม คอเต็บ และบิหลั่น ในจังหวัดปัตตานีรวม 150 คน ในช่วงเดือนมีนาคมถึงพฤษภาคม 2535 แล้วนำข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์มาประมวลผล เพื่อดำเนินการวิเคราะห์ข้อมูลตามที่ได้ประมวลผลไว้ ซึ่งเป็นขั้นตอนสุดท้ายและสำคัญ ดังที่ได้ทำการวิเคราะห์ไว้เสร็จสิ้นสมบูรณ์แล้วในบทที่ 5 ข้างต้น

โดยสรุปแล้ว การศึกษาเรื่องนี้อาจมีอุปสรรคบ้าง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงของการสัมภาษณ์ ซึ่งต้องลงไปในพื้นที่เป็นช่วงคาบเกี่ยวกับการเลือกตั้งทั่วไป 22 มีนาคม 2535 ต้องประสบปัญหากับความไม่สะดวกในการเข้าไปในหมู่บ้านไกลๆ ในบางอำเภอ และกิ่งอำเภอ รวมทั้งความหวาดระแวงบุคคลภายนอกของผู้นำศาสนาอิสลามบางคน เพราะผู้ช่วยวิจัยหรือนักสัมภาษณ์ส่วนหนึ่ง (Assistant researchers or interviewers) แม้จะเป็นคนในท้องถิ่น แต่เป็นไทยพุทธและอาศัยอยู่ในอำเภอเมืองเป็นส่วนใหญ่ แต่อย่างไรก็ตาม การสัมภาษณ์ก็ได้ดำเนินการลุล่วงแล้วเสร็จ ครบตามเป้าหมายภายหลังการเลือกตั้ง

จากการศึกษานี้ ผู้ศึกษาวิจัยได้ประมวลข้อสรุปที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาไว้หลายประเด็นด้วยกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในประเด็นสำคัญๆ นั้น จะแยกสรุปไว้เป็นลำดับๆ ดังนี้คือ

1) ลักษณะการมีส่วนร่วมทางการเมืองของผู้นำศาสนาอิสลามในจังหวัดปัตตานีต่อระบบพรรคการเมืองส่วนใหญ่มักจะเกี่ยวข้องกับการระดมการเลือกตั้งในช่วงของการรณรงค์หาเสียงเลือกตั้งของผู้สมัครและพรรคการเมืองต่างๆ เท่านั้น ส่วนนอกฤดูกาลเลือกตั้งความเกี่ยวข้องกับผู้สมัครและพรรคการเมืองต่างๆ จะมีน้อยมาก ผู้นำศาสนาอิสลามจำนวนหนึ่งจึงไม่สนใจในทางการเมือง และไม่เกี่ยวข้องกับการเมือง มีบางส่วนจะวางตัวเป็นกลางอย่างเคร่งครัด ซึ่งต่างก็มีเหตุผลเฉพาะของตนเอง บางส่วนของผู้นำศาสนาเหล่านี้ได้ให้ทัศนะในทางลบต่อการเมือง

ผู้สมัครและพรรคการเมืองว่าเป็นพวกทุจริต คดโกง หูดแล้วไม่ทำตามที่หูด จะมาพบประชาชน เฉพาะช่วงการรณรงค์หาเสียงเลือกตั้งเท่านั้น

2) ลักษณะการมีส่วนร่วมทางการเมืองของผู้นำศาสนาอิสลามในจังหวัดปัตตานีในช่วงของการรณรงค์หาเสียงเลือกตั้งของผู้สมัคร และพรรคการเมืองส่วนใหญ่ก็ได้แก่ การช่วยเหลือทางราชการประชาสัมพันธ์ให้ประชาชนออกไปใช้สิทธิเลือกตั้ง การใช้พิธีกรรมทางศาสนาเป็นส่วนประกอบสำคัญในการพูดถึงการเลือกตั้ง การชักจูงประชาชนให้ออกไปใช้สิทธิเลือกตั้ง และการที่ผู้สมัครและพรรคการเมืองอาศัยช่วงเวลาการประกอบพิธีกรรมทางศาสนาเข้ามาหาเสียงหรือการพูดจาแถลงนโยบายต่างๆ แก่ประชาชน บางส่วนของผู้นำศาสนาอิสลามในจังหวัดปัตตานียอมรับเป็น "หัวคะแนน" ให้กับผู้สมัครบางคน และพรรคการเมืองบางพรรค โดยจะทำหน้าที่ไปชักชวนญาติมิตร เพื่อนฝูง และคนรู้จักให้เลือกผู้สมัคร และพรรคการเมืองที่ตนชื่นชอบ และส่วนใหญ่บอกว่าประสบความสำเร็จมาก เพราะผู้สมัครและพรรคการเมืองที่ผู้นำศาสนาเหล่านี้รับเป็นหัวคะแนนให้มักได้รับการเลือกตั้ง ส่วนร่วมในกระบวนการเลือกตั้งในลักษณะอื่นๆ ของผู้นำศาสนาเหล่านี้ก็ได้แก่ การพบปะกับผู้สมัครและขอความช่วยเหลือในเรื่องต่างๆ เช่น ขอพิศมณให้มัสยิดขอให้สร้างถนน สิ่งสาธารณูปโภคต่างๆ ในท้องถิ่น และการขอให้ช่วยสนับสนุนกิจการทางด้านศาสนาเหล่านี้ เป็นต้น

3) ลักษณะการมีส่วนร่วมทางการเมืองต่างๆ ของผู้นำศาสนาอิสลามในจังหวัดปัตตานีดังกล่าวมาในข้อ 2) มักจะเกี่ยวข้องกับกิจกรรมทางศาสนาอยู่เป็นส่วนใหญ่ จะมีลักษณะเป็นกิจกรรมที่ดำเนินการควบคู่กันอยู่เสมอ นั่นคือ ไม่ว่าจะเป็นการชักชวนประชาชนให้ออกไปใช้สิทธิเลือกตั้ง การพูดถึงการปกครองระบอบประชาธิปไตย การคัดเลือกผู้สมัครที่เป็นคนดี มีความสุจริต การที่ผู้สมัครมาขอใช้สถานที่หาเสียง และอื่นๆ มักจะกระทำกันในมัสยิดในช่วงการละหมาดขอพรจากพระเจ้าหรือการประกอบพิธีกรรมทางศาสนา เหตุนี้อาจสรุปได้ว่า "ศาสนา" และโดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้นำทางศาสนาถือว่ามีส่วนสำคัญยิ่งต่อกระบวนการทางการเมืองต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกระบวนการของการเลือกตั้ง ความสำคัญทางศาสนาดังกล่าว ถือได้ว่าเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ผู้นำศาสนาอิสลามในจังหวัดปัตตานีเข้าไปมีส่วนร่วมในกระบวนการทางการเมืองอย่างมาก ในหลายๆ ลักษณะดังกล่าวมาข้างต้น

4) "พรรคการเมือง" ตามความเข้าใจของผู้นำศาสนาอิสลามในจังหวัดปัตตานีนั้น เป็นเพียงการรู้จักชื่อพรรคเป็นส่วนใหญ่ แต่ผู้นำศาสนาอิสลามมักจะไม่รู้ว่าจริงๆ แล้ว พรรคการเมือง ระบบพรรคการเมืองเป็นอย่างไร ชื่อพรรคการเมือง ตัวแทนของพรรคการเมืองที่ผู้นำ

ศาสนาเหล่านี้รัฐจักก็ได้แก่ "ผู้สมัครรับเลือกตั้ง" โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้สมัครที่เคยเป็นอดีตสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรมาหลายสมัย คือ นายเด่น โต้ะวัฒนา ตั้งถิ่น ถ้านายเด่น หรือ ส.ส. คนอื่นๆ ของจังหวัดปัตตานี ลงสมัครในนามพรรคใด ผู้นำศาสนาอิสลามก็จะได้ยื่นชื่อ และรัฐจักพรรคนั้นจากตัวแทนซึ่งเป็นผู้สมัครของพรรคอื่นๆ ชื่อพรรคการเมืองที่ผู้นำทางศาสนาอิสลามเหล่านี้รัฐจักก็ได้แก่ พรรคที่เคยส่งสมาชิกลงสมัครรับเลือกตั้งในจังหวัดปัตตานี หรือในจังหวัดชายแดนภาคใต้เป็นส่วนใหญ่ อาทิเช่น พรรคประชาธิปัตย์ กิจสังคมชาติไทย ประชากรไทย ปวงชนชาวไทย พลังธรรม ความหวังใหม่ และสามัคคีธรรม เป็นต้น ผู้นำพรรคที่ผู้นำศาสนาอิสลามรัฐจักค่อนข้างดี ได้แก่ นายชวน หลีกภัย หัวหน้าพรรคประชาธิปัตย์ ส.ส. จังหวัดตรังหลายสมัย และพลเอกชวลิต ยงใจยุทธ หัวหน้าพรรคความหวังใหม่ อดีตผู้บัญชาการทหารบก ที่เคยจัดทำโครงการความหวังใหม่ (ยารับปันบารู) เพื่อพัฒนาจังหวัดชายแดนภาคใต้ พรรคการเมืองที่ผู้นำศาสนาอิสลามในจังหวัดปัตตานีรัฐจักจึงเป็นเพียง "คน" หรือผู้สมัครในนามพรรคอื่นๆ

5) จากการที่ผู้นำศาสนาอิสลามในจังหวัดปัตตานีส่วนใหญ่ รัฐจักพรรคการเมืองโดยผ่านทางตัวแทนหรือผู้สมัครของพรรคการเมืองนั้นๆ ดังกล่าวในข้อ 4) ส่วนหนึ่งของผู้นำศาสนาอิสลามเหล่านี้จึงไม่เข้าใจเกี่ยวกับพรรคการเมือง การดำเนินการทางการเมืองของพรรคการเมือง ตลอดจนความสำคัญของพรรคการเมืองในกระบวนการทางการเมืองระบอบประชาธิปไตย (democratic process) ในอีกด้านหนึ่ง คือผู้นำศาสนาอิสลามที่รัฐจักพรรคการเมืองโดยผ่านทางผู้สมัครของพรรคต่างๆ ส่วนหนึ่งก็มีความเข้าใจเกี่ยวกับพรรคการเมืองได้ดีพอสมควร พรรคการเมืองไทยมีหลายพรรค บางพรรคสนองตอบต่อความต้องการของประชาชนได้ดีพอสมควร กล่าวคือ ประชาชนขอให้ผู้สมัครหรือพรรคช่วยเหลือเรื่องต่างๆ ผู้สมัครและพรรคก็ดำเนินการให้ตามที่ขอ

6) ประเด็นสำคัญอย่างหนึ่งที่อาจสรุปได้จากการศึกษาเรื่องนี้ก็คือ ข้อเสนอแนะและความคิดเห็นของผู้นำศาสนาอิสลามในกลุ่มที่เห็นว่าพรรคการเมืองไทยดี มีความสำคัญต่อการปกครองในระบอบประชาธิปไตย ข้อเสนอแนะและความคิดเห็นที่สำคัญๆ ก็ได้แก่เป็นระบบหลายพรรคดี ประชาชนมีโอกาสเลือกได้มาก, ควรมีน้อยพรรค เช่น มี 2 พรรคอย่างของสหรัฐอเมริกา หรือพรรคในประเทศมาเลเซีย พรรคควรจัดตั้งสาขาของพรรคในท้องถิ่น พรรคควรมีนโยบายชัดเจนเป็นรูปธรรม และควรดำเนินการตามนโยบายหลังจากได้รับการเลือกตั้งแล้ว พรรคควรคัดเลือกสมาชิกที่จะลงสมัครรับเลือกตั้งอย่างพิถีพิถัน เลือกคนดี มีความรู้ และควรเลือกคนจนมาก

กว่าเสียคนรวยด้วยและที่สำคัญพรรคควรวเอาไว้ใจใส่และสนับสนุนกิจกรรมทางด้านศาสนา

(อิสลาม) กว ที่ผ่านมาหรือที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน

จากการแยกประเด็นสรุปลักษณะการมีส่วนร่วมทางการเมืองของผู้นำศาสนาอิสลามในจังหวัดปัตตานีทั้ง 6 ช่อข้างต้นแล้ว ทั้งอิหม่าม คอเต็บ และบิหลัน นับได้ว่าเป็นผู้มีส่วนร่วมทางการเมืองอยู่มาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วนที่เกี่ยวข้องกับผู้สมัครและพรรคการเมืองในช่วงการรณรงค์หาเสียงเลือกตั้งของพรรคการเมืองต่างๆ โดยลักษณะของการมีส่วนร่วมทางการเมืองที่สำคัญประการหนึ่งก็คือ การใช้กิจกรรมทางศาสนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งการละหมาดขอพรจากพระเจ้าในแต่ละวันโยงเข้ามาสู่กิจกรรมทางการเมือง ถ้าพิจารณาในเชิงนี้แล้ว ก็อาจสรุปได้ว่า อิหม่าม คอเต็บ และบิหลัน นอกจากจะมีสถานะภาพเป็นผู้นำทางศาสนา (Islamic leaders) แล้ว ยังมีสถานะภาพเป็นผู้นำทางสังคม (social leaders) และผู้นำทางการเมือง (political leaders) ด้วย เพราะอิหม่าม คอเต็บ และบิหลัน ได้แสดงบทบาทของผู้นำของชุมชนออกมาหลายลักษณะดังได้ศึกษามาเป็นลำดับตั้งแต่ต้น คือ การรวมการระดับสูงสุดของมัสยิดที่ได้รับการเลือกตั้งจากประชาชน การทำตัวเป็นสื่อกลางหรือเป็นผู้ "เชื่อมโยง" ระหว่างทางราชการ ผู้สมัคร และพรรคการเมืองกับประชาชนในบางลักษณะ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงฤดูกาลเลือกตั้ง การที่ผู้สมัครและพรรคการเมืองมุ่งหาเสียงโดยผ่านทางผู้นำศาสนาเหล่านี้ ก็สะท้อนให้เห็นสถานะภาพที่สำคัญของพวกเขานในฐานะผู้นำของท้องถิ่นในด้านต่างๆ มากยิ่งขึ้น และผู้นำเหล่านี้ก็ได้แสดงบทบาทของความเป็นผู้นำ (leadership) ของเขาหลายประการ ทั้งบทบาทในการใช้อิทธิพลจูงใจประชาชนให้ไปเลือกตั้ง หรือลงคะแนนให้กับผู้สมัครบางคน พรรคการเมืองบางพรรค¹ และบทบาทการทำหน้าที่พื้นฐานของชุมชน หรือบทบาทในการเป็นผู้อธิบายเรื่องราวต่างๆ ให้ประชาชนรับทราบหรือหายข้อข้องใจ เช่น กรณีการพูดถึงการเลือกตั้ง การพูดถึงการปกครองระบอบประชาธิปไตย และการละหมาดขอพรจากพระเจ้าขอให้ได้คนดีเป็นผู้แทนในการเลือกตั้งแต่ละครั้ง เป็นต้น ซึ่งบทบาทเหล่านี้เป็นบทบาทหลักของความเป็นผู้นำ² และรวมทั้ง

¹ บทบาทนี้ผู้นำอาจกระทำเองหรือมอบหมายให้บุคคลอื่นกระทำแทนก็ได้ โปรดดูรายละเอียดใน Ordway Tead, The Art of Leadership ในบทที่ 2.

² โปรดดูรายละเอียดในบทที่ 2 ตามแนวทฤษฎีภาวะผู้นำของ L.F. Urwick, Leadership in the 20th Century (London: Sir Pitman & Sons, Ltd. 1962).

บทบาทด้านอื่นๆ ที่เป็นหน้าที่เสริม (accessory functions) ด้วย เช่น การทำตัวเป็น ผู้เคร่งครัดทางศาสนา ทำตัวเป็นตัวอย่างให้ประชาชนเคารพยำเกรง การปฏิบัติตามตัวบทกฎหมาย ของบ้านเมือง หรือทำตัวเป็นเสมือนสัญลักษณ์ (Symbol) ของกลุ่มอิหม่าม คอเต็บ และบิหลั่น ส่วนหนึ่งจึงไม่เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับทางการเมือง ผู้สมัคร และพรรคการเมือง ขณะที่บางคนแม้จะ เกี่ยวข้องกับผู้สมัครอยู่มาก แต่ก็ทำอย่างไม่มีเป็นทางการเมืองหรือออกหน้าออกตา

ด้วยสถานภาพและบทบาทของผู้นำดังกล่าวข้างต้น พฤติกรรมต่างๆ ของอิหม่าม คอเต็บ และบิหลั่น ดังที่ได้ศึกษามา จึงมีผลกระทบต่อผู้สมัครและพรรคการเมือง หรือผู้นำเหล่านี้ที่ได้รับผลกระทบจากผู้สมัครและพรรคการเมืองในตนเองเดียวกันอยู่บ้างอย่างแน่นอน ผลกระทบของผู้สมัคร และพรรคการเมืองต่อผู้นำศาสนาเหล่านี้จากที่ปรากฏในการศึกษา ก็น่าจะเป็นผลกระทบต่อการ เปลี่ยนแปลงพฤติกรรมบางอย่างของผู้นำเหล่านี้ หรือการที่ผู้นำเหล่านี้ต้องตัดสินใจกระทำบทบาท หน้าที่บางอย่างและหลีกเลี่ยงการทับทบบทบาทหน้าที่บางอย่าง กล่าวคือ อิหม่าม คอเต็บ และบิหลั่น ส่วนใหญ่เลือกทับทบบทบาทหน้าที่ทางด้านเป็น "ตัวกลาง" ระหว่างทางราชการ ผู้สมัคร และพรรค การเมืองกับประชาชน โดยพวกเขาจะนำข่าวสารจากทางราชการมาแจ้งแก่ประชาชน ช่วยเหลือ ทางราชการประชาสัมพันธ์การเลือกตั้ง การอธิบายเรื่องการเลือกตั้ง การปกครองระบอบ ประชาธิปไตย และชักจูงให้ประชาชนออกไปใช้สิทธิเหล่านี้ เป็นต้น ซึ่งถือว่าเป็นหน้าที่เสริม ขณะที่ผู้นำทางศาสนาจำนวนหนึ่งซึ่งเป็นจำนวนน้อยตัดสินใจเลือกกระทำบทบาทที่ก้าวหน้าไปกว่า กลุ่มใหญ่ เช่น การช่วยเหลือผู้สมัครและพรรคการเมืองหาเสียงในฐานะที่รู้จักผู้สมัคร โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้สมัครที่เป็นชาวมุสลิมด้วยกัน บางคนยอมทำตัวเป็น "หัวคะแนน" ให้กับผู้สมัครเมื่อได้รับการติดต่อ และทำหน้าที่นี้อย่างได้ผล เพราะภาวะความเป็นผู้นำของพวกเขาเป็นปัจจัยสำคัญส่วน หนึ่ง ในทางตรงข้าม คือผลกระทบจากการทับทบบทบาทต่างๆ ของผู้นำเหล่านี้ต่อพรรคการเมืองนั้น ก็อาจจะ เป็นผลกระทบต่อผู้สมัครของพรรคการเมือง และชื่อเสียงของพรรคการเมืองเป็นสำคัญ กล่าวคือ ผู้สมัครที่จะสามารถได้รับความนิยมนอกจากประชาชนหรือชนะการเลือกตั้ง ต้องเป็นผู้สมัครที่ สามารถ "เข้าถึง" ผู้นำศาสนาเหล่านี้ได้อย่างใกล้ชิด นั่นคือนอกจากจะรู้จักผู้นำศาสนาเหล่านี้ เป็นการส่วนตัวแล้ว ผู้สมัครยังต้องได้รับการยอมรับจากผู้นำเหล่านี้ว่าเป็นคนกลุ่มเดียวกันด้วย เช่น การเป็นคนมุสลิมนับถือศาสนาอิสลามด้วยกัน และการเป็นคนในท้องถิ่นอำเภอใดอำเภอหนึ่ง ในจังหวัดปัตตานี เป็นต้น นอกจากนี้นโยบายหรือแนวทางการหาเสียงของผู้สมัครและพรรค การเมืองในจังหวัดปัตตานียังต้องเน้นถึงผลประโยชน์ของท้องถิ่น และการสนองตอบต่อความ ต้องการของผู้นำเหล่านี้ด้วย เช่น การให้ความสำคัญกับเรื่องศาสนา การจัดหางบประมาณมาจัด

สร้างสาธารณประโยชน์ท้องถิ่น และร่วมไปจรรยาบรรณที่พรรคการเมืองต้องคัดเลือกผู้สมัครที่เป็นคนในท้องถิ่น และส่วนหนึ่งต้องเป็นผู้มีเกียรติศาสนาอิสลามอยู่ด้วย เป็นต้น หรือกล่าวได้อีกัยหนึ่งว่า พรรคการเมืองต้องคัดเลือกผู้สมัครและเสนอนโยบายให้สอดคล้องกับบทบาททางการเมืองของผู้นำศาสนาเหล่านี้ เพื่อสามารถทำให้ผู้สมัครได้รับการยอมรับและได้รับการเลือกตั้งในที่สุดนั่นเอง

ผลการศึกษาเรื่องนี้จึงสรุปได้ว่า ผู้นำศาสนาอิสลามในจังหวัดปัตตานี มีลักษณะการมีส่วนร่วมทางการเมืองหลายรูปแบบ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเกี่ยวข้องกับผู้สมัครและพรรคการเมืองในกระบวนการของการเลือกตั้ง ทั้งนี้เพราะผู้นำศาสนาเหล่านี้ มีสถานภาพในระดับต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งสถานภาพทางศาสนาเป็นหลักที่ได้รับความเคารพยกย่องจากรัฐบาล ซึ่งสถานภาพเหล่านี้ถือว่าเป็นพื้นฐานสำคัญรองรับให้อิทธิพล คอเค็บ และบิหลัน อยู่ในรัฐระดับผู้นำ (Leaders) ของชุมชนทั้งในด้านศาสนา สังคม และการเมือง โดยเป็นผู้กำหนดบทบาทสำคัญๆ ในชุมชน รวมทั้งการอธิบายชี้แจงและชักจูงให้ประชาชนเข้าใจ และชักนำไปสู่เรื่องต่างๆ ได้ ด้วยสถานะและบทบาทในฐานะผู้นำดังกล่าวนี้ ทำให้พรรคการเมืองและผู้สมัครมุ่งแก้ไขความเสี่ยงเข้าถึงผู้นำเหล่านี้ เพื่อสร้างการยอมรับจากผู้นำเหล่านี้ ทั้งโดยการคัดเลือกผู้สมัครที่ผู้นำเหล่านี้ยอมรับและกาเสนอนโยบายต่างๆ ให้สอดคล้องกับความต้องการของท้องถิ่น บทบาทของผู้นำศาสนาอิสลามในจังหวัดปัตตานีจึงมีความสำคัญต่อการเลือกตั้ง ต่อตัวผู้สมัคร และพรรคการเมือง และขณะเดียวกันพฤติกรรมของผู้สมัครและพรรคการเมืองก็มีส่วนเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของผู้นำศาสนาเหล่านี้ด้วย ดังกล่าวมาแล้ว

จากสรุปผลการศึกษาดังที่กล่าวมาทั้ง 6 ประเด็นนี้ ผู้ศึกษาจะได้แนะนำจัดทำเป็นข้อเสนอแนะต่างๆ โดยจะเสนอแนะในเรื่องการศึกษา และเสนอแนะผู้สมัครและพรรคการเมือง ซึ่งถือว่าเป็นสถาบันทางการเมืองที่สำคัญอย่างหนึ่งในทางการเมืองการปกครองระบอบประชาธิปไตย

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอเกี่ยวกับการศึกษา การศึกษา ลักษณะการมีส่วนร่วมทางการเมืองของผู้นำศาสนาอิสลามในจังหวัดปัตตานีนั้น ไม้ว่าจะเป็นลักษณะการมีส่วนร่วมในลักษณะใด นับเป็นเรื่องที่น่าสนใจและมีแง่มุมอีกมากที่สามารถทำการศึกษาได้ เป็นต้นว่า การศึกษาบทบาทการเป็น "หัวคะแนน" หรือตัวแทนของผู้สมัครและพรรคการเมืองใดพรรคการเมืองหนึ่ง ศึกษาการใช้กิจกรรมทางศาสนาในเชิงการสนับสนุนกระบวนการเลือกตั้ง ศึกษาแนวคิดทางศาสนาอิสลามกับวิถี

ปฏิบัติทางศาสนาที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการทางการเมือง ระบบประชาธิปไตย หรือการศึกษา เปรียบเทียบผู้นำศาสนาอิสลามทั้งที่มีสถานภาพส่วนตัวแตกต่างกัน และเหมือนกัน ทั้งที่อยู่ในจังหวัดเดียวกันหรือคนละจังหวัดเหล่านี้ เป็นต้น การศึกษาในแง่มุมต่างๆ ที่กล่าวมานี้ นับเป็นการศึกษากลุ่มพื้นฐานที่มีคุณสมบัติเฉพาะตัว เป็นกลุ่มชนที่มีภาษา วัฒนธรรม ศาสนา ประเพณีเฉพาะของตนเอง ซึ่งจะสามารถสะท้อนถึงกระบวนการทางการเมือง ระบบประชาธิปไตยของไทยที่ประสบกับปัญหา และอุปสรรคต่างๆ ในปัจจุบัน

อย่างไรก็ตาม การศึกษาผู้นำศาสนาอิสลามดังกล่าวนี้ ก็อาจประสบอุปสรรคมากมายทั้งในด้านของความร่วมมือ ความปลอดภัย การใช้ภาษาสื่อสาร และอื่นๆ แต่ปัญหาเหล่านี้ อาจสามารถแก้ไขได้ โดยการที่ผู้ศึกษาเข้าไปทำความเข้าใจในชุมชนที่จะศึกษาก่อนสักช่วงเวลาหนึ่ง หรือการมีผู้ช่วยเหลือที่เป็นคนในท้องถิ่น หรือผู้ที่ศึกษาเป็นคนในท้องถิ่นเอง หรือเป็นผู้มีความรู้เรื่องภาษา ศาสนา ประเพณี วัฒนธรรมของคนในท้องถิ่นก็จะลดปัญหาและอุปสรรคต่างๆ ไปได้มาก ซึ่งจะทำให้สามารถศึกษาได้อย่างลึกซึ้ง ต่อเนื่องและประสบความสำเร็จได้ในที่สุด

2. ข้อเสนอแนะต่อผู้สมัครและพรรคการเมือง จากการศึกษา เรื่องนี้มาตั้งแต่ต้น จนสามารถสรุปผลการศึกษา ผู้ศึกษาได้พบข้อเท็จจริงหลายประการเกี่ยวกับผู้สมัครและพรรคการเมืองที่เข้าไปทำกิจกรรมทางการเมืองด้านต่างๆ ในจังหวัดปัตตานี ผู้ศึกษาจึงมีข้อเสนอแนะบางประการต่อผู้สมัคร พรรคการเมือง และผู้นำศาสนาอิสลามดังต่อไปนี้ คือ

2.1 ผู้สมัครควรสร้างตัวอย่างที่ดีต่างๆ ทางการเมืองแก่ผู้นำศาสนาอิสลามและประชาชนในท้องถิ่น เพื่อบุคคลเหล่านั้นจะได้ยึดถือเป็นตัวอย่าง และถ่ายทอดต่อไปให้ลูกหลานในอนาคต การทำตัวเป็นตัวอย่างที่ดีต่างๆ ของผู้สมัครนั้นถือเป็นการให้การศึกษาวงการเมือง (political education) แก่ประชาชนทางหนึ่ง การพัฒนาทางการเมืองระบบประชาธิปไตยของไทยจะก้าวหน้าไปมากน้อยเพียงใดในอนาคตก็ขึ้นอยู่กับบทบาททางการเมืองของผู้สมัครรับเลือกตั้งและ ส.ส. อยู่ด้วยเป็นพื้นฐาน ตัวอย่างที่ดีดังกล่าวก็ได้แก่ ประพฤติตนเป็นคนดี ดำเนินการทางการเมืองอย่างเปิดเผยตรงไปตรงมา ไม่หาเสียงโดยผิดหลักกฎหมายหรือหลักการทางศาสนา แต่ไม่หาเสียงโดยการพบปะ พูดจา และปราศรัยกับประชาชนในเรื่องแนวคิดทางการเมือง ระบบประชาธิปไตย แนวทางการแก้ไขปัญหาของท้องถิ่นและระดับชาติ หรือการเสนอนโยบายต่อประชาชนมากกว่าเพียงหวังชนะการเลือกตั้ง เป็นต้น ผู้ที่ประพฤติตนในทางไม่ดีก็ส่งผลในแง่ลบต่อทัศนคติของผู้นำศาสนาอิสลามหลายคนว่า เป็นคนทุจริต คดโกง พูดสับเขย่ากับประชาชนแล้วไม่ทำตามสัญญาหาเสียงด้วยวิธีการผิดกฎหมาย เหล่านี้เป็นต้น แต่ถ้าผู้สมัคร

หาเสียงหรือดำเนินกิจกรรมทางการเมืองในรูปแบบ "โปร่งใส" หรือเป็นรูปแบบประชาธิปไตย ผู้ศึกษาก็เชื่อว่า การปกครองในระบบประชาธิปไตยของไทยก็จะมีพื้นฐานที่มั่นคงในหมู่ประชาชน

2.2 ข้อเสนอแนะต่อพรรคการเมืองต่างๆ ซึ่งพบจากการศึกษาว่าพรรคการเมืองมีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอจากผู้สมัครในจังหวัดปัตตานีต้องเปลี่ยนแปลงพรรคการเมืองที่สังกัดเกือบทุกครั้งที่ลงสมัครรับเลือกตั้ง ดังนั้น พรรคการเมืองที่ดำเนินกิจกรรมทางการเมืองมานาน ซึ่งมีอยู่หลายพรรคในปัจจุบัน และผู้นำศาสนาอิสลามในจังหวัดปัตตานีมีรู้จักชื่อพรรคหลายพรรค ควรดำเนินกิจกรรมทางการเมืองให้ต่เนื่องกว่าที่ผ่านมา คือไม่ควรดำเนินกิจกรรมทางการเมืองเพียงในช่วงฤดูกาลเลือกตั้งเท่านั้น แต่ควรไปสร้างองค์การพรรคหรือสาขาพรรคขึ้นในท้องถิ่นต่างๆ ด้วย เพื่อให้ความรู้ทางการเมืองแก่ประชาชน และดึงเอาประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมทางการเมืองให้มากขึ้น ถ้าพรรคการเมืองดำเนินการเช่นอย่างจริงจัง ผลประโยชน์ในระยะยาวจะเกิดขึ้นทั้งต่อพรรคการเมืองเอง และผลต่อระบบการเมืองไทยทั้งหมด นั่นคือการปกครองระบอบประชาธิปไตยก็จะมีความเข้มแข็ง ด้วยการมีส่วนร่วมอย่างกว้างขวางของประชาชนทั้งในที่เจริญหรือในเมืองและในท้องถิ่น แต่ถ้าพรรคการเมืองส่วนใหญ่ยังหวังเพียงชนะการเลือกตั้งในช่วงนี้ๆ คิดเลือกผู้สมัครที่มีชื่อเสียง มีฐานะดีเท่านั้นลงสมัครรับเลือกตั้งอย่างที่เป็นอยู่ พรรคการเมืองก็คงไม่เข้มแข็ง ประชาชนคงขาดความรู้ ความเข้าใจทางการเมืองที่ดีพออยู่ต่อไป ซึ่งจะส่งผลให้การปกครองในระบบประชาธิปไตยล้มลุกคลุกคลานเช่นที่ผ่านมา มาอย่างไม่มีสิ้นสุด ผู้ศึกษาเชื่อว่า ข้อเสนอแนะเหล่านี้ไม่เกินวิสัยที่จะปฏิบัติ ถ้าพรรคการเมืองต่างๆ พร้อมที่จะเสียสละและเริ่มปฏิบัติเสียแต่วันนี้ และตามที่ปรากฏในการศึกษานี้ ไม่มีพรรคการเมืองใดเข้าไปจัดตั้งสาขาอยู่ในจังหวัดปัตตานีเลย เพราะสาขาพรรคพวกชนชาวไทยที่จัดตั้งไว้แห่งเดียวที่อำเภอเมืองก็เป็นเพียงสาขาชั่วคราวเท่านั้น ถ้าพรรคการเมืองจะทำหน้าที่ของพรรคการเมืองให้ครบถ้วนสมบูรณ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการให้ความรู้ทางการเมือง (political education) แก่ประชาชน ก็ควรอย่างยิ่งที่จะไปดำเนินการจัดตั้งสาขาพรรคในท้องถิ่นจังหวัดปัตตานี รวมทั้ง 5 จังหวัดชายแดนภาคใต้ หรือในทุกจังหวัดในทุกภาคของประเทศเพื่อความมั่นคงเข้มแข็งของระบบพรรคการเมืองโดยตรงในอนาคต

2.3 สำหรับ "ผู้นำศาสนาอิสลาม" นั้น ในฐานะเป็นผู้นำของท้องถิ่น จึงถือได้ว่าเป็นผู้คอยรักษาผลประโยชน์ของท้องถิ่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งผลประโยชน์ของชาวไทยมุสลิมโดยตรง เห็นได้ชัดเจนว่าผู้นำเหล่านี้ทำหน้าที่เสมือนเป็น "ตัวเชื่อมโยง" ระหว่างผู้สมัครและพรรคการเมืองกับประชาชน โดยการเสนอแนะแนวความต้องการเข้าสู่พรรคการเมือง และขณะเดียวกัน

กันก็คอยสนับสนุนผู้สมัครและพรรคการเมืองที่พวกเขาเห็นว่าดี ทำประโยชน์เพื่อท้องถิ่นได้ ดังนั้น พรรคการเมืองควรคิดหาวิธีดึงเอาผู้นำศาสนาเหล่านี้เข้ามามีส่วนร่วมเสนอแนวความคิดในพรรคการเมือง ให้พวกเขาจับบทบาทเสนอตัวผู้สมัครเข้าสู่ระบบพรรคการเมือง เพื่อพรรคการเมืองจะได้สนองตอบต่อความต้องการของชุมชนท้องถิ่นได้เหมาะสมสอดคล้องมากยิ่งขึ้น ในด้านเนื้อหาหม่อมคอบุติ และบัลลังก์เอง ก็ควรแยกบทบาทด้านนี้ออกให้ชัดเจนว่า เป็นบทบาทที่กระทำเพื่อส่วนรวม ไม่เกี่ยวข้องกับหน้าที่ในมัสยิด เพราะบทบาทในการสนองความต้องการของประชาชนเข้าสู่ระบบพรรคการเมืองนั้น ถือว่าเป็นบทบาทสำคัญทางการเมืองระบอบประชาธิปไตยในฐานะผู้นำท้องถิ่น บทบาทนี้จึงถือว่าเป็นบทบาทสนับสนุนระบบพรรคการเมือง และการปกครองระบอบประชาธิปไตยโดยตรง